

AFAZIYADA SINTAKTIK-SEMANTIK BUZILISHLARNING NEYROLINGVISTIK VA LOGOPEDIK TAHLILI

Yavkocheva Feruza
Osiyo texnologiyalari universiteti

Annotatsiya: Maqolada afaziyada kuzatiladigan sintaktik-semantik buzilishlar neyrolingvistik va logopedik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Afaziya - bosh miyaning lokal shikastlanishi natijasida yuzaga keladigan murakkab nutqiy buzilish bo'lib, u nafaqat tovush talaffuzi, balki sintaktik qurilish, semantik munosabat va pragmatik niyatning izdan chiqishida namoyon bo'ladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi bosh miyaning lokal shikastlanishi natijasida yuzaga keladigan til buzilishlarini sintaksis, semantika, pragmatika va neyrolingvistika yutuqlari asosida izohlashdan iborat. O'zbek tili materialida agrammatizm, paragrammatizm, fonemik va semantik parafaziyalar, verbal parafaziyalar, neologizmlar, so'z topish qiyinligi, valentlik hamda semantik maydonlar buzilishi misollar bilan ko'rsatiladi. Maqolada gap tuzilishi, so'z tartibi, fe'l valentligi, semantik maydonlar va pragmatik qoidalarning afaziya jarayonida qanday o'zgarishi tahlil qilinadi. Tadqiqot IMRAD strukturasi asosida qurilgan bo'lib, nazariy tahlil, klinik-lingvistik kuzatish va illyustrativ misollar usullaridan foydalanilgan. Neyrolingvistik modellar - Wernicke-Geschwind, dual-stream va konneksionistik modellar - asosida miya tuzilmalarining til funksiyalari bilan bog'liqligi izohlanadi. Broka, Vernike, anomik, konduktiv va transkortikal afaziya turlarida sintaktik-semantik buzilishlarning o'ziga xos xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, logopedik baholash va korreksiyaning lingvistik asoslangan usullari - valentlik sxemalari, semantik xaritalar, minimal kontekstlar, semantic feature analysis, fonemik cueing, rolly o'yinlar va PACE terapiyasi - taklif etiladi. Maqola afaziyani tilshunoslik va logopediya integratsiyasida o'rganish, o'zbek tili materialida neyrolingvistik tadqiqotlar olib borish hamda amaliy logopedik yondashuvlarni takomillashtirishga xizmat qiladi. Shu bois uni lingvistik va klinik yondashuvlar uyg'unligida o'rganish dolzarb ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: afaziya, agrammatizm, paragrammatizm, parafaziya, sintaksis, semantika, valentlik, semantik maydon, neyrolingvistika, logopediya, o'zbek tili

NEUROLINGUISTIC AND SPEECH-LANGUAGE PATHOLOGY ANALYSIS OF SYNTACTIC-SEMANTIC IMPAIRMENTS IN APHASIA

Yavkocheva Feruza
Asia Technologies University

Abstract: This article analyzes the syntactic-semantic impairments observed in aphasia from neurolinguistic and speech-language pathology perspectives. Aphasia is a complex speech disorder resulting from localized brain damage; it manifests not only in sound articulation but also in the disruption of syntactic structure, semantic relationships, and pragmatic intent. The primary objective of the study is to interpret language disorders caused by localized brain damage based on insights from syntax, semantics, pragmatics, and neurolinguistics. Using examples from the Uzbek language, the study illustrates agrammatism, paragrammatism, phonemic and semantic paraphasias, verbal paraphasias, neologisms, word-finding difficulties, and impairments in valency and semantic fields. The article analyzes how sentence structure, word order, verb valency, semantic fields, and pragmatic rules are altered during the course of aphasia. The research follows the IMRAD structure, employing methods of theoretical analysis, clinical-linguistic observation, and illustrative examples. The relationship between brain structures and language functions is explained based on neurolinguistic models - specifically the Wernicke-Geschwind, dual-stream, and connectionist models. The article highlights the specific characteristics of syntactic-semantic impairments associated with Broca's, Wernicke's, anomia, conduction, and transcortical aphasia. Additionally, linguistically grounded methods for speech therapy assessment and intervention - such as valency schemes, semantic maps, minimal contexts, semantic feature analysis, phonemic cueing, role-playing, and PACE therapy - are proposed. The article contributes to the study of aphasia through the integration of linguistics and speech therapy, the conduct of neurolinguistic research using Uzbek language data, and the refinement of practical speech therapy approaches. Consequently, examining this subject through a synthesis of linguistic and clinical perspectives is of significant importance.

Keywords: aphasia, agrammatism, paragrammatism, paraphasia, syntax, semantics, valency, semantic field, neurolinguistics, speech therapy, Uzbek language

KIRISH

Afaziya - bosh miyaning lokal shikastlanishi natijasida til tizimining turli sathlarida yuzaga keladigan murakkab buzilishdir. U dizlaliyadan farqli ravishda nafaqat artikulyatsiya yoki fonologik oppozitsiyalar bilan cheklanmaydi, balki sintaksis, semantika, pragmatika va leksikon kabi murakkab til qatlamlarini ham qamrab oladi. Afaziyada nutqni tushunish va ifodalash buziladi, agrammatizm, paragrammatizm, fonemik va semantik parafaziyalar, verbal parafaziyalar, neologizmlar, soʻz topish qiyinligi, valentlik hamda semantik maydonlarning izdan chiqishi kuzatiladi. Bu holat bemorning nafaqat alohida tovush yoki soʻzlarni, balki butun gap tuzilishini, mantiqiy-semantik munosabatlarni va muloqot niyatini ifodalash qobiliyatiga taʼsir qiladi. Afaziyaning Broka, Vernike, anomik, konduktiv,

transkortikal motor va sensor kabi turlari mavjud bo'lib, ularning har birida sintaktik-semantik buzilishlar o'ziga xos ko'rinishda namoyon bo'ladi.

Tilshunoslik uchun afaziya o'ziga xos "tabiiy eksperiment" bo'lib, u orqali tilning miyada qanday tashkil etilgani, sintaktik va semantik tizimlarning o'zaro munosabati, leksik birliklarning semantik maydonlarda qanday saqlanishi o'rganiladi. Neyrolingvistika afaziyani miya tuzilmalari, xususan, Broka va Vernike zonalari, arcuate fasciculus, dorsal va ventral oqimlar hamda konneksionistik tarmoqlar bilan bog'lab izohlaydi. Wernicke-Geschwind, dual-stream va konneksionistik modellar bu buzilishlarning neyrolingvistik asosini yoritishga xizmat qiladi. Logopediya esa uni amaliy korreksiya nuqtai nazaridan tahlil qiladi, baholash va tiklash usullarini ishlab chiqadi.

Ushbu maqolaning maqsadi - afaziyada sintaktik-semantik buzilishlarni neyrolingvistik va logopedik jihatdan tahlil qilishdan iborat. Shu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: (1) afaziyaning turli ko'rinishlarida sintaktik-semantik buzilishlarni aniqlash; (2) ularni gap tuzilishi, so'z tartibi, fe'l valentligi va semantik maydonlar asosida izohlash; (3) logopedik korreksiya lingvistik asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish. Tadqiqot o'zbek tili materialiga tayangan holda, nazariy tahlil, klinik-lingvistik kuzatish va illyustrativ misollar usullaridan foydalanadi. O'zbek tilining aglyutinativ tabiati, SOV tartibi, kelishik va egalik qo'shimchalari afaziyadagi buzilishlarni tahlil qilishda alohida e'tibor talab qiladi.

METODLAR

Tadqiqotda nazariy tahlil, klinik-lingvistik kuzatish va illyustrativ misollar usulidan foydalanildi. O'zbek tili materialida afaziyaning turli ko'rinishlariga xos sintaktik-semantik xatolar shartli ravishda tanlanib, ular neyrolingvistik modellar asosida tahlil qilindi. Asosiy tahlil birliklari sifatida gap, sintaktik konstruksiya, fe'l valentligi, semantik maydon va parafaziya turlari olindi. N. S. Trubetskoy, R. O. Jakobson, A. R. Luriya, L. S. Vygotskiy, H. Goodglass, A. Damasio, V. Levelt, R. Jackendoff hamda o'zbek tilshunoslari Sh. Shoxmatov, A. Nurmonov, H. Ne'matovlarning ishlariga tayanildi.

NATIJALAR

Afaziyada sintaktik-semantik buzilishlar asosan quyidagi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi:

Afaziya turi	Sintaktik buzilish	Semantik buzilish	Misol
Broka afaziyasi	Agrammatizm, so'z tartibi buzilishi, funksional so'zlar tushib qolishi	So'z ma'nosi nisbatan saqlanadi	"Bola kitobni o'qidi" → "Bola kitob..." yoki "Bola o'qidi kitob"

Vernike afaziyasi	Paragrammatizm, gap tuzilishi tartibsiz	Semantik parafaziyalar, neologizmlar	“Stol” → “stul”, “kitob” → “daftar”
Anomik afaziya	Sintaksis nisbatan saqlanadi	So‘z topish qiyinligi, circumlocution	“Qalam” → “yozadigan narsa”
Konduktiv afaziya	Takrorlash buziladi	Fonologik parafaziyalar	“Kitob” → “kitop”
Transkortikal motor	Spontan nutq kam, agrammatizm	Semantika qisman saqlanadi	“Men maktabga bordim” → “Men maktab...”
Transkortikal sensor	Ekholaliya, paragrammatizm	Tushunish buzilgan	Savolga savol bilan javob

O‘zbek tili materialida eng ko‘p uchraydigan buzilishlar:

1. Gap tuzilishi buzilishi. O‘zbek tili SOV tartibiga ega: Bola kitobni o‘qidi. Broka afaziyasida bu tartib buzilib, Bola o‘qidi kitob yoki Kitob o‘qidi bola kabi konstruksiyalar yuzaga keladi. Ba‘zan fe‘l butunlay tushib qoladi: Bola kitob...

2. So‘z tartibi buzilishi. Aglyutinativ til bo‘lgan o‘zbek tilida so‘z tartibi sintaktik va pragmatik vazifani bajaradi. Afaziyada mavzu-rema munosabati buziladi: Men bugun maktabga bordim → Bugun men bordim maktabga yoki Maktabga men bugun bordim.

3. Valentlik buzilishi. Fe‘lning majburiy aktantlari tushib qoladi. Masalan, bermoq fe‘li uch valentli: Men unga kitob berdim. Afaziyada: Men kitob berdim (kimga? aktanti yo‘q) yoki Men unga berdim (nima? aktanti yo‘q). Uxlamoq bir valentli: Men uxladim. Afaziyada bu ham buzilishi mumkin: Men uxladi yoki Uxladim men.

4. Semantik maydonlar buzilishi. Semantik maydon - bir mavzu atrofidagi so‘zlar tarmog‘i. Masalan, qarindoshlik maydoni: ona, ota, aka, opa, singil, uka. Afaziyada bu maydon ichida almashinuv yuz beradi: opa → ona, aka → ota. Hayvonlar maydoni: it, mushuk, ot, sigir; afaziyada it → mushuk. Ranglar maydoni: qizil, ko‘k, yashil; qizil → ko‘k. Bu semantik parafaziyalardir.

5. Parafaziyalar. Fonemik parafaziya: kitob → kitop; semantik parafaziya: stol → stul; verbal parafaziya: qalam → daftar; neologizm: stol → malor. Bu buzilishlar leksik-semantik tarmoqning shikastlanishini ko‘rsatadi.

6. Pragmatik buzilishlar. Nutq aktlari, implikatura, deysis va muloqot niyati buziladi. Bemor navbat bilan gapirish, mavzuni saqlash, tinglovchiga moslashish qoidalarini buzadi. Masalan, savolga javob o‘rniga savol beradi yoki mavzudan chetga chiqadi.

Neyrolingvistik izoh. Wernicke-Geschwind modeliga ko'ra, Broka zonasi (BA44/45) nutq ishlab chiqarish va sintaksis uchun, Wernicke zonasi (BA22) tushunish va semantika uchun javobgar. Arcuate fasciculus bu ikki zonani bog'laydi. Dual-stream modelida dorsal oqim (arcuate fasciculus, inferior parietal lobula, premotor korteks) sintaktik operatsiyalarni, ventral oqim (temporal lob, uncinate fasciculus) semantik operatsiyalarni ta'minlaydi. Semantik hub - anterior temporal lob. Afaziyada bu tarmoqlarning shikastlanishi sintaktik-semantik buzilishlarga olib keladi. Konneksionistik modellar tilni parallel-distributed processing tarmog'i sifatida ko'rsatadi; afaziyada bog'lanishlar kuchsizlanadi yoki uziladi.

MUHOKAMA

Afaziyada sintaktik-semantik buzilishlarni lingvistik tahlil qilish logopedik amaliyot uchun muhim. Baholashda nafaqat umumiy neyropsixologik testlar (AAT, WAB, BDAE, Token Test, Boston Naming Test), balki lingvistik tahlil ham qo'llanilishi lozim. Bunga agrammatizm indeksi, o'rtacha gap uzunligi (MLU), leksik xilma-xillik (TTR), parafaziya turlari, valentlik tahlili kiradi. Logopedik korreksiya usullari:

- Broka afaziyasida: sintaktik mashqlar, valentlik sxemalari, gap qoliplari (Kim? Nima qildi? Kimga? Nima?), MEL (Melodic Intonation Therapy), PACE terapiyasi.
- Vernike afaziyasida: semantik tushunishni rivojlantirish, kontekstli mashqlar, audio-vizual materiallar, mavzuli suhbatlar.
- Anomik afaziyada: semantic feature analysis, fonemik cueing, semantik maydonlarni kengaytirish, so'z xaritalari.
- Konduktiv afaziyada: takrorlash mashqlari, fonologik parafaziyalarni tuzatish.
- Pragmatik buzilishlarda: rolli o'yinlar, suhbat mashqlari, deysis va implikatura mashqlari.

O'zbek tili uchun materiallar yaratishda aglyutinativlik, SOV tartibi, kelishik va egalik qo'shimchalari hisobga olinishi zarur. Masalan, -ga, -ni, -da, -dan kelishiklari tushib qolsa, gap sintaktik jihatdan buziladi. Shuning uchun mashqlar morfologik va sintaktik jihatdan integratsiyalangan bo'lishi kerak. Tadqiqotning cheklovi shundaki, u asosan nazariy va illyustrativ tahlilga asoslangan. Kelgusi ishlarda empirik ma'lumotlar yig'ib, statistik tahlil qilish maqsadga muvofiq.

XULOSA

Afaziyada sintaktik-semantik buzilishlar tilning turli sathlarida namoyon bo'ladi: gap tuzilishi, so'z tartibi, valentlik, semantik maydonlar, parafaziyalar va pragmatika. Neyrolingvistik modellar bu buzilishlarni miya tarmoqlari bilan bog'lab izohlaydi. Logopedik korreksiyada lingvistik asoslangan usullar - valentlik sxemalari, semantik xaritalar, minimal kontekstlar, rolli o'yinlar - samarali hisoblanadi. O'zbek tili materialida afaziyani neyrolingvistik va logopedik jihatdan tadqiq qilish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Luriya A. R. Yazyk i soznanie. - M., 1979.
2. Jakobson R. Child Language, Aphasia and Phonological Universals. - The Hague, 1968.
3. Goodglass H. Understanding Aphasia. - San Diego, 1993.
4. Damasio A. R. Descartes' Error. - New York, 1994.
5. Levelt W. J. M. Speaking: From Intention to Articulation. - Cambridge, 1989.
6. Jackendoff R. Foundations of Language. - Oxford, 2002.
7. Shoxmatov Sh. O'zbek tilining fonetikasi. - T., 1980.
8. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. - T., 2002.
9. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi. - T., 1995.
10. Fomicheva M. F. Logopediya asoslari. - T., 1993.